

Wstęp

Jeszcze dziesięć lat temu publikowane w Europie opracowania naukowe dotyczące teorii lub historii literatury podróżniczej nie zawierały żadnych informacji o indyjskiej literaturze podróżniczej. Indie pojawiały się w nich jedynie jako cel podróży Europejczyków, a nie miejsce, z którego osoby wyjeżdżały, by poznawać i opisywać resztę świata. Książki takie jak *Travel Writing* (Routledge, 2011), *Travel Writing 1700–1830. An Anthology* (Oxford University Press, 2005), *New Directions in Travel Writing Studies* (Palgrave Macmillan UK, 2015), pomimo tytułów obiecujących całościowe podejście do tematu i – w założeniu – szeroko zakrojonego pola zainteresowań, pomijają nie tylko twórczość Indusów, ale i innych autorów piszących w językach azjatyckich. W zbiorze *The Cambridge Companion to Postcolonial Travel Writing* z 2018 roku znalazło się miejsce dla jednej pisarki indyjskiej, ale piszącej po angielsku. Czytelnik tych książek może odnieść ze wszech miar błędne wrażenie, że pisarstwo podróżnicze w językach nieeuropejskich nigdy nie powstało lub – idąc dalej – że podróżowanie jest domeną ludzi Zachodu, a Indusi czy inni Azjaci zaczęli wyjeżdżać za granicę dopiero w XX wieku jako migranci zarobkowi, a więc nie podróżnicy z prawdziwego zdarzenia.

Choć w ostatnich latach Indusi zostali wreszcie dostrzeżeni, sposób włączenia ich do panteonu podróżników przebiegał specyficznie. Najnowsze prace zbiorowe zawierają z reguły kilka rozdziałów, często umieszczonych pod koniec książki, poświęconych historii literatur podróżniczych w językach nieeuropejskich. Tymczasem we wcześniejszych rozdziałach, mających rzekomo charakter „ogólny” i „całościowy”, nadal nie znajdziemy odniesień do twórców indyjskich, arabskich czy chińskich. Opracowania te wpisują się zatem w powszechne od czasów kolonialnych zjawisko utożsamiania „uniwersalnego” z tym, co wytwarza Zachód, przede wszystkim Europa. Twórczość Indusów staje się tu zaledwie dodatkiem do historii literatury światowej lub – żeby nie określić tego bardziej negatywnie – rodzajem ciekawostki, która ma niewiele wspólnego z naszą europejską rzeczywistością. Zamierzam pokazać, że indyjska literatura podróżnicza nie tylko istnieje, ale również nigdy nie funkcjonowała w izolacji. Indusi podróżowali do Europy od wieków, pisali o niej i wytworzyli nawet pewne schematy opowiadania o tym, co zastali na Zachodzie.

Z europejskiej perspektywy indyjskie pisarstwo podróżnicze jest ważne z kilku powodów. Po pierwsze kolonizacja spowodowała ogromny wzrost liczby brytyjskich i europejskich książek podróżniczych poświęconych Indiom w XIX i XX wieku. Indyjskie pisarstwo podróżnicze o Europie tamtego okresu możemy potraktować jak drugą stronę medalu, te same bowiem

procesy historyczne przyciągnęły tysiące Europejczyków do Indii, jak i tysiące Indusów do Europy, szczególnie do Wielkiej Brytanii. Zaowocowało to powstaniem dziesiątek indyjskich relacji z pobytu na naszym kontynencie, lecz kolonialne mechanizmy wartościowania kulturowego sprawiły, że o ile europejska literatura podróżnicza o Indiach stała się znana daleko poza granicami Europy, o tyle krąg odbiorców indyjskiej literatury podróżniczej o Europie był mocno ograniczony. Sami kolonizatorzy się nią nie interesowali, byli bowiem przekonani o własnej wyższości cywilizacyjnej, nie czuli zatem potrzeby spoglądania na swoją kulturę z innej perspektywy. Niewielu Brytyjczyków miało poza tym odpowiednie kompetencje językowe, by czytać literaturę indyjską w oryginale, w czym również należy dopatrywać się wymiaru kolonialnego (podobnie jak w tym, że elity indyjskie od XIX wieku znały dobrze angielski). Badanie indyjskiego pisarstwa podróżniczego o Europie służy zatem uzupełnianiu wiedzy o relacjach Europy i Indii tamtych czasów. Relacje te były, rzecz jasna, nierówne, a kolonialna zależność w ogromnym stopniu wpływała na wzajemne stosunki. Niemniej nie powstrzymywała Indusów przed opisywaniem Europy.

Drugim ważnym argumentem na rzecz badania indyjskiego pisarstwa podróżniczego o Europie jest oczywiście umożliwienie nam, Europejczykom, usłyszenia tego, co mówili o nas inni, przejrzenie się w zwierciadło cudzych stereotypów i opinii. Nie należy sprowadzać tego do egzotycznej ciekawostki. Czasami Europejczyk czytający indyjskie relacje podróżnicze może się poczuć nieswojo, gdy jakiś element jego rzeczywistości zostaje przekształcony w tego rodzaju ciekawostkę, ale przecież nieuchronnie przypomina nam to, że nikt nie ma monopolu na decydowanie, co jest „dziwne” i „egzotyczne”, a co nie. Dlatego na przykład dla dziennikarza Dilipa Malakara egzotyczna będzie bieda na polskiej wsi lat sześćdziesiątych XX wieku, a dla globtrottera Ramnatha Biswasa gościnność chłopaków z Hitlerjugend w Dreźnie lat trzydziestych. Obcowanie z indyjską literaturą podróżniczą o Europie może wyrwać nas z utartych schematów myślenia o naszym kontynencie. Poczucie, że Inny – do tego przybywający z Orientu – tworzy bez naszego udziału własny, szczególny obraz nas i naszej historii, może powodować dyskomfort, kolonializm utrwalił bowiem w Europejczykach przekonanie, że mają wyłączność na opisywanie samych siebie i na wygłaszanie autorytatywnych sądów o innych kulturach.

Warto jednak zaznaczyć, że niniejsze opracowanie nie traktuje o Europie jako takiej, a jedynie o Europie – jak to ujął Dipesh Chakrabarty – jako „figurze wyobrażonej”. Mówiąc ściślej, jest to książka poświęcona indyjskiemu dyskursowi o Europie, który wykształcił się w określonych warunkach

historycznych, w czasach kolonializmu, ale przetrwał dłużej niż rządy kolonialne w Indiach. Stąd też specyficzne ramy czasowe: analizuję literaturę od 1858 roku, czyli od momentu przejścia władzy nad Indiami przez monarchię brytyjską z rąk urzędników brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej, do końca zimnej wojny, a więc rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) w 1991 roku. Poczynienie tej uwagi jest o tyle ważne, że celem tej książki nie jest rozstrzyganie, na ile Indusi trafnie i „zgodnie z prawdą” opisywali Europę. Chodzi o analizę ich sposobu myślenia o Europie, a także tego, jak myśleli o sobie i o własnej kulturze przez pryzmat relacji z Europą – zarówno wyobrażoną, jak i rzeczywistą, której doświadczali podczas swoich podróży.

Poruszam też ważny problem dotyczący społeczeństw, które doświadczyły kolonializmu – mam tu na myśli zinternalizowanie przez ich elity intelektualne dyskursu kolonialnego o swoim kraju i o Europie w relacji z owym krajem. W przypadku Indii upowszechnienie się brytyjskiego modelu edukacji oraz kontrola kolonizatorów nad transferem wiedzy i przepływem informacji sprawiły, że wielu indyjskich intelektualistów XIX wieku zaczęło postrzegać zachodnią nowoczesność jako główny cel, do którego powinien dążyć ich naród. Jedynym źródłem tej nowoczesności miała być Europa. Co istotne, intelektualiści, o których tu mowa, definiowali siebie i swoją kulturę w odniesieniu do Europy i uważali się za reprezentantów narodu gorszego, mniej cywilizowanego, „nienowoczesnego”. Z takim właśnie nastawieniem większość indyjskich podróżników jechała do Europy: chcieli doświadczyć nowoczesności, a następnie przekazać wiedzę o niej czytelnikom w ojczyźnie, by wyrwać ich – jak to postrzegali – z okowów przeszłości i tradycji.

Stan badań i dobór materiału źródłowego

Literatura podróżnicza tworzona w językach indyjskich jest jednym z najsłabiej przebadanych obszarów literatury indyjskiej. Do tej pory powstało jedynie kilka monografii zbiorowych analizujących wybrane książki podróżnicze w różnych językach indyjskich, między innymi *Journeys: Indian Travel Writing*, pod redakcją Somdatty Mandal, oraz *Travel Writing in India*, pod redakcją Shobhany Bhattacharji. Opracowania *Travels to Europe: Self and Other in Bengali Travel Narratives 1870–1910* Simonti Sen, *Travel Culture, Travel Writing and Bengali Women, 1870–1940* Jayanti Gupty oraz *The World in Words. Travel Writing and the Global Imagination in Muslim South Asia* Daniela Majchrowicza to jedyne pogłębione analizy wybranego obszaru indyjskiej literatury podróżniczej, w których – podobnie jak w niniejszej książce – zestawia się ze sobą wiele dzieł powstałych w jednym, wybranym języku indyjskim.

Zarazem w ostatnich dwóch dekadach powstały liczne opracowania poświęcone indyjskiej literaturze podróżniczej o Europie tworzonej w języku angielskim, ta jest bowiem dużo bardziej dostępna dla badaczy, zarówno z powodu oczywistego braku poważnej bariery językowej, jak i dzięki większej dostępności tekstów w bibliotekach (w tym w Europie). Większość dziewiętnasto- i dwudziestowiecznej literatury podróżniczej w językach indyjskich jest dostępna jedynie w wybranych bibliotekach w Indiach, często wyłącznie w Indyjskiej Bibliotece Narodowej. W ostatnich latach postępuje proces digitalizacji dzieł literatury indyjskiej, który obejmuje również literaturę podróżniczą, co na pewno pozytywnie wpłynie na stan badań. Z opracowań indyjskiej literatury podróżniczej tworzonej w języku angielskim można wymienić kilka najważniejszych: *At the Heart of the Empire. Indians and the Colonial Encounter in Late-Victorian Britain* Antoinette Burton, *Indian Travel Writing in the Age of Empire* Pramoda K. Nayara, *Autobiography, Travel and Post-national Identity* Javeda Majeeda.

Warto zwrócić uwagę, że dotychczasowe badania indyjskiej literatury podróżniczej poświęconej Europie (zarówno tworzonej po angielsku, jak i w językach indyjskich) dotyczą wyłącznie Europy Zachodniej, głównie Wielkiej Brytanii. Żeby wypełnić tę znaczącą lukę, zaczęłam jako pierwsza badać indyjską literaturę podróżniczą opisującą Europę Środkową i Wschodnią. Efekty tych badań są zawarte w niniejszej książce oraz w opublikowanych wcześniej artykułach naukowych.

Pisanie o indyjskiej literaturze podróżniczej w językach indyjskich nie jest łatwe również ze względu na ich wielość. Trzeba zatem zadać pytanie, czy indyjska literatura podróżnicza tworzona po bengalsku, którą analizuję w tej książce, jest reprezentatywna dla całych Indii? Na pewno nie – bengalski jest wprawdzie drugim językiem pod względem liczby rodzimych użytkowników w Indiach, ale również jednym z aż dwudziestu dwóch języków urzędowych Indii. Jak każdy region Indii, Bengal ma swoją specyfikę kulturową, społeczną i polityczną. Zarazem badanie tego obszaru indyjskiej literatury podróżniczej jest o tyle ważne i ciekawe, że Bengalczyki mają jedną z najdłuższych tradycji pisarstwa podróżniczego w Indiach. Stworzyli również najbardziej obszerny zbiór tekstów podróżniczych.

Pamiętając o specyfice Bengal, w książce tej będę określać moich bohaterów mianem Indusów – przede wszystkim, żeby uszanować ich własny wybór. W analizowanych tekstach oni sami zawsze piszą o sobie jako o Indusach, jest to ich podstawowa tożsamość, tylko czasem nazywają siebie Bengalczykami. Wydaje się, że kiedy trafiali do Europy, w ich mniemaniu traciło na znaczeniu, z którego rejonu państwa pochodzą, a ważne stawało się to, że

reprezentują Indie (Bhārat, Bhāratbarša), bez względu na to, czy mówimy o czasach Indii Brytyjskich, czy o epoce niepodległego państwa. Używanie określenia Bengalczyk na potrzeby tej książki byłoby też problematyczne z innego powodu: w okresie pokolonialnym Bengalczycy stali się obywatelami dwóch różnych państw – Indii i Pakistanu. Ja analizuję natomiast bengalskojęzyczną literaturę tworzoną przez Indusów, której autorzy regularnie posługują się kategorią narodowości i określają się jako przedstawiciele Indii. Przy okazji można zwrócić uwagę, że tak jak bengalskojęzyczni Indusi nie reprezentują z pewnością całych wielojęzycznych Indii, tak indyjscy twórcy literatury podróżniczej jako ludzie z klasy średniej i wyższej na pewno nie wyrażają poglądów całej populacji kraju, w omawianym okresie zdominowanej liczebnie przez klasę niższą. Kwestia reprezentatywności jest w przypadku Indii i literatury indyjskiej wyjątkowo złożona.

Analizę literatury podróżniczej komplikuje też fakt o wymiarze uniwersalnym, czyli wielość gatunkowa opisów podróży: do tej kategorii zaliczane bywają reportaże, pamiętniki, wspomnienia i wiele innych tekstów, niekiedy również mające charakter fikcji literackiej opisy podróży. W niniejszym opracowaniu do analizy wybrano utwory, które mieszczą się w definicji zaproponowanej przez Romana Krzywego w *Słowniku rodzajów i gatunków literackich* pod redakcją Grzegorza Gazdy. Zgodnie z nią do literatury podróżniczej zaliczymy „prozatorskie relacje z rzeczywiście odbytych podróży, pisane jako książki do czytania o charakterze poznawczo-rozrywkowym”, które charakteryzuje przede wszystkim „autoptyczność opisów, ekspozycja warstwy deskryptywnej, sekwencyjność relacji” (Krzywy 2012: 661).

W opracowaniu analizie poddano dwadzieścia pięć relacji podróżniczych napisanych przez dwudziestu trzech autorów, w tym dwadzieścia cztery dzieła powstałe oryginalnie po bengalsku i jedno napisane przez Bengalczyka po angielsku, które zostało następnie przetłumaczone na bengalski. Z tych dwudziestu czterech relacji jedynie cztery zostały przetłumaczone na angielski i – co nie zaskakuje – są to głównie dzieła noblisty Rabindranatha Tagore’a. Krótkie fragmenty dwóch z nich ukazały się również po polsku. Warto zaznaczyć, że tych dwadzieścia pięć utworów zostało wybranych ze zbioru liczącego łącznie czterdzieści książek podróżniczych w języku bengalskim o Europie, napisanych we wskazanych ramach czasowych. Wyboru dokonano tak, żeby utwory pochodziły z różnych dekad okresu między rokiem 1858 a 1991. Drugim kryterium selekcji były sylwetki samych podróżników. Do analizy wybrano teksty podróżników różnych profesji (urzędników, artystów, dziennikarzy, wykładowców), co w założeniu miało zapewnić możliwie jak najszerzą perspektywę patrzenia na Europę, aczkolwiek należy zaznaczyć, że wszyscy

omawiani autorzy są bardzo do siebie podobni i ta różnorodność perspektyw jest ostatecznie względnie ograniczona. Przyczyny owych podobieństw są najzupełniej oczywiste i mają charakter obiektywny. Wszyscy autorzy indyjskiej literatury podróżniczej wywodzą się z wyższej klasy średniej i klasy wyższej. Nie wynika to z faktu, że wyłącznie takie osoby podróżowały wówczas z Indii do Europy – tak bowiem nie było, zresztą w dalszych częściach książki zamierzam przedstawić inne grupy odbywające tego rodzaju podróże. Po prostu wyłącznie przedstawiciele klas wyższych, dysponujący określonym kapitałem kulturowym, mieli możliwość napisania i opublikowania swoich relacji z europejskich wojaży. W Londynie przełomu XIX i XX wieku całkiem normalny stał się widok Indusów z klas niższych: marynarzy, służących, opiekunek do dzieci. Tyle że nie pozostawili oni po sobie żadnych tekstów zaliczających się do literatury podróżniczej, więc ich spojrzenie na Europę można próbować odtworzyć jedynie dzięki badaniom historycznym, a nie literaturoznawczym.

Drugą tożsamością łączącą wszystkich omawianych tu autorów jest wyznanie: hinduizm. Z dokumentów historycznych wiemy, że w Londynie, Paryżu czy Berlinie w różnych okresach mieszkali indyjscy muzułmanie, część z nich była aktywna w ruchu niepodległościowym lub w organizacjach zrzeszających diasporę. Jednak wszystkie dostępne relacje podróżnicze po bengalsku z omawianego tu okresu zostały napisane przez hindusów.

Wreszcie trzecia ważna tożsamość łącząca prawie wszystkich autorów, czyli płeć: są to w przeważającej większości mężczyźni, co jest reprezentatywne dla całego zbioru indyjskiej literatury podróżniczej. Do analizy wybrano wprawdzie dwie książki napisane przez kobiety, jednak było to możliwe tylko dzięki niestrudzonej pracy profesor Somdatty Mandal z Uniwersytetu Visva Bharati w Śantiniketanie, która od lat wydobywa z archiwów zapomniane teksty indyjskich podróżniczek. Induski podróżowały po Europie już w XIX wieku, jednak do niedawna ich książki były pomijane w historiografii indyjskiej literatury podróżniczej.

Charakterystyka autorów i ich dzieł zostanie przedstawiona w poszczególnych rozdziałach, jednak dla większej przejrzystości już teraz podaję pełne chronologiczne zestawienie podróży, z których relacje będę analizowała w niniejszym opracowaniu:

Europa Zachodnia:

1869–1871 – Romesh Chandra Dutt (1848–1909¹), ekonomista i historyk, do Anglii pojechał, żeby zdać egzaminy urzędnicze, jeden z pierwszych Indusów przyjętych do brytyjskiej służby cywilnej;

¹ Daty urodzenia i śmierci podróżników podaję w przypadku, gdy są one znane.

1879–1880 – Rabindranath Tagore (1861–1941), pisarz, myśliciel, reformator, należał do wpływowej i bogatej rodziny intelektualistów, w 1913 roku jako pierwszy Azjata i pierwszy Indus otrzymał Nagrodę Nobla w dziedzinie literatury;

1885 – Krishnabhabini Das (1864–1919), podróżowała do Anglii z mężem Debendranathem Dasem, który odbywał tam studia; pierwsza bengalska i druga indyjska pisarka podróżnicza w historii (po tworzącej w języku telugu Pothum Janakamma Ragaviah);

1886 – Trailokyanath Mukharji (Mukhopadhyay) (1847–1919), urzędnik administracji brytyjskiej w Indiach, kurator Calcutta Museum (obecnie Indian Museum – Kolkata), wysłany do Anglii na Wystawę Kolonialną i Indyjską w Londynie;

1896 – Indumadhav Mallik (1869–1917), wykładowca botaniki i fizyki, innowator, wynalazca pierwszego indyjskiego ryżowaru;

1910 – Narendra Kumar Bose, prawnik;

1912 – Debaprasad Sarbadhikari (1862–1935), prawnik, urzędnik, prorektor Uniwersytetu Kalkuckiego w latach 1914–1918, przyjechał do Anglii, by reprezentować swoją uczelnię na Kongresie Uniwersytetów Imperium Brytyjskiego;

1924 – Akshay Kumar Nandy, ekonomista, przedsiębiorca, wysłany służbowo do Anglii na Wystawę Imperium Brytyjskiego, gdzie pracował nad przygotowaniem pawilonu indyjskiego;

1926–1930 – Annada Shankar Ray (1904–2002), do Anglii podróżował w związku z egzaminami urzędniczymi, mieszkał w Londynie, skąd jeździł, aby zwiedzać inne kraje Europy; wieloletni urzędnik administracji kolonialnej, po odzyskaniu przez Indie niepodległości poświęcił się wyłącznie pisarstwu.

Niemcy i Europa Środkowa:

1928–1929 – Annada Shankar Ray (wymieniony wyżej), podróżował turystycznie z Anglii do Niemiec i Czechosłowacji;

1932 – Durgabati Ghose (1905–1992), córka pierwszego indyjskiego psychoanalityka Girindry Sekhara Bose'a, podróżowała po Europie turystycznie z mężem Rabindrą Chandrą Ghosem, prawnikiem;

1934 – Ramnath Biswas (1894–1955), początkowo zatrudniony w armii, którą porzucił, żeby spełnić swoje marzenie o podróżowaniu; obieżyświat, w latach 1931–1940 objechał rowerem Azję Południowo-Wschodnią i Wschodnią, Azję Zachodnią, Europę, Amerykę Północną i Afrykę;

1934 – Suniti Kumar Chatterji (Chattopadhyay) (1890–1977), profesor lingwistyki na Uniwersytecie Kalkuckim, przyjaciel Rabindranatha Tagore’a;

1937 – Mohanlal Gangopadhyay (Ganguli) (1909–1969), pisarz, daleko spokrewniony z Rabindranathem Tagorem.

Związek Radziecki:

1927–1928, 1930 – Soumyendranath Tagore (1901–1974), działacz komunistyczny, bratanek Rabindranatha Tagore’a;

1930 – Rabindranath Tagore (wymieniony wyżej);

1934 – Nityanarayan Bandyopadhyay (Banerjee), pisarz;

1952 – Satyendranath Majumdar (1891–1954), dziennikarz, działacz niepodległościowy, w latach 1926–1941 redaktor najpopularniejszego bengalskojęzycznego dziennika „Ananda Bazar Patrika”;

1954 – Jnan Prakash Ghosh (1909–1997), znany muzyk klasyczny specjalizujący się w grze na tabli, do Europy wyjechał z zespołem w trasę koncertową;

1959 – Deben Sen (1897–1971), działacz niepodległościowy i związkowy, komunista, krótko zasiadał w stanowym zgromadzeniu legislacyjnym Bengalu Zachodniego;

1965 – Prabhat Kumar Mukhopadhyaya (Mukherji) (1892–1985), nauczyciel i wykładowca, autor czterotomowej biografii Rabindranatha Tagore’a, opublikowanej jeszcze za życia pisarza;

1965 i 1972 – Dilip Malakar, dziennikarz o poglądach lewicowych, pisał między innymi dla dziennika „Jugantar”, który w czasach brytyjskich reprezentował radykalne siły antykolonialne, a po niepodległości pozostawał krytyczny wobec władz centralnych;

1973 – Ranen Mukhopadhyay (Ronen Mukherjee) (1928–2014), w młodości działacz niepodległościowy, potem dziennikarz związany z jednym z najstarszych bengalskojęzycznych dzienników „Dainik Basumati”, pisał również powieści i dramaty pod pseudonimem Krittibas Ojha;

1985 – Sunil Gangopadhyay (Ganguli) (1934–2012), jeden z najpopularniejszych indyjskich pisarzy XX wieku, zdobywca wielu nagród, w latach 2008–2012 prezes najważniejszej indyjskiej instytucji literackiej Sahitya Akademi.

Uwagi o tłumaczeniu i o zapisie nazw własnych

Tłumaczenia wszystkich fragmentów tekstów źródłowych są mojego autorstwa, nie licząc części cytatów z *Listów wygnańca do Europy* i *Listów z Rosji* Rabindranatha Tagore'a, których fragmenty ukazały się wcześniej po polsku w przekładzie Bożeny Śliwczyńskiej.

W książce zastosowano niespolszczony zapis indyjskich imion i nazwisk pisarzy i postaci historycznych, zgodny ze stosowanym w anglojęzycznych opracowaniach i dokumentach. Jednak wiele nazwisk bengalskich funkcjonowało, szczególnie przed odzyskaniem przez Indie niepodległości, w dwóch zapisach: bliższym bengalskiemu oryginałowi oraz zanglicyzowanym. Przykładowo: Mukhopadhyay w zanglicyzowanej formie to Mukherji (lub Mukherjee, Mookherjee albo Mookherji), Chattopadhyay (lub Chattopadhyaya) to Chatterjee (lub Chatterji). W tekście starałam się stosować najbardziej popularną formę zapisu nazwiska danej osoby, czasem podając w nawiasie zapis alternatywny. Dodatkową trudność – szczególnie dla czytelnika niebędącego indologiem – stanowi fakt, że w tekście przewija się kilka postaci o tym samym nazwisku. Większość z nich nie była ze sobą spokrewniona, w pozostałych, nielicznych przypadkach piszę o łączących ich relacjach rodzinnych.

Zapis nazw geograficznych podano zgodnie z publikacją Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych przy Głównym Geodecie Kraju *Nazewnictwo Geograficzne Świata. Zeszyt 4 – Azja Południowa* (jeśli dana nazwa nie występuje w *Zeszytzie*, została spolszczona z wykorzystaniem tych samych zasad językowych). Mimo że powszechnie stosowane nazwy historyczne Imperium Brytyjskie, Indie Brytyjskie nie były oficjalnymi nazwami państw i terytoriów, zapisano je wielką literą zgodnie z uzusem, za: A. Burakowski, K. Iwanek, *Indie. Od kolonii do mocarstwa 1858–2013*.